

Pomogáts Béla

EGY KORSZAK VÉGÉN

Az irodalom autonómiája

Aki az évtized végén visszatekint a nyolcvanas évek magyar irodalmára, pontosabban ennek életére és intézményeire, megállapíthatja, hogy ez az évtized az irodalom szabadságharcának, igaz, kissé hosszúra nyúlt és kiábrándító tapasztalatokkal is terhes korszaka volt. Hasonló szellemi függetlenségi küzdelem ment végbe 1955–1956 folyamán, akkor azonban jóval sebesebb volt az események üteme. Az 1956 nyarán kis híján visszaszerzett irodalmi autonómiát azonban az októberi forradalom leverése igen radikálisan és fájdalmasan megszüntette. A nyolcvanas években ez az autonómiáért viselt küzdelem lassabban haladt előre, voltak átmeneti visszaesései, sőt súlyos kudarcai. Az az irodalompolitika, amely az ötvenes évek „felvilágosulatlan” abszolutizmusát a hatvanas évek közepén – a politikai konszolidáció eredményességével párhuzamosan – a „felvilágosult” abszolutizmus mostanában mind többet bíralt paternalista gyakorlatával váltotta fel, ugyanis egészen 1988 tavaszáig érvényben maradt. Az irodalompolitika ingerülten, nem egyszer hisztérikus intézkedésekkel reagált minden olyan jelenségre, amely a központilag elgondolt irodalommodelltől eltért, vagy éppenséggel a hivatalos állásponttal szemben valamilyen ellenzéki pozíciót képviselt.

Hosszasan lehetne sorolni az eseteket, amidőn az irodalompolitika vagy az irodalompolitikát képviselő kritikai gárda minden tolerancia nélkül lépett fel írók, művek és folyóiratok ellen. Így jutott a betiltás sorsára Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című esszékötete, Sík Endre önéletrajzi visszaemlékezéseinek egy kötet, **Eörsi István** egyik könyve, illetve részesült „szilenciumban” Konrád György, Petri György, később Csoóri Sándor, Csurka István és Nagy Gáspár, került sor rendőrségi, illetve bírósági eljárásra Konrád György, illetve Haraszti Miklós ellen. Így „szervezték át” az Irodalomtudományi Intézet *Kritika* című folyóiratát, majd a *Mozgó Világot*, a győri *Műhelyt* és a *Tiszatájat*: az „átszervezés” mindig a korábbi szerkesztőség leváltását és a folyóirat arculatának átalakítását jelentette, indítottak büntetőhadjáratot a Bibó Emlékkönyv majd a Szeta-antológia létrehozói és szerzői, illetve azok ellen az írók és esztéták ellen, akik az „első nyilvánosságból” kitiltott írásaikkal kénytelenek voltak a „második nyilvánosságban”: a szamizdat folyóiratokban vagy az emigráns magyar sajtóban jelentkezni. Különösen ez utóbbi eljárás:

az úgynevezett „konzultációs lista” összeállítása és állandó jellegű, fenyegető lobogtatása háborította fel az irodalmi életet.

Számtalan erőszakos vagy manipulatív irodalompolitikai intézkedést és beavatkozást lehetne még említeni; ezekben a pártközpont agitációs és propaganda osztálya, illetve a Tájékoztatási Hivatal munkatársai jártak elől, nemegyszer értelmetlen és érthetetlen túlbuzgósággal szolgálva az ostoba központi intézkedéseket, így zaklatva és lázítva az irodalmi életet. A legtöbb magyar írónak és kritikusnak vannak személyes tapasztalatai arról, hogy „felvilágosult abszolutizmus” paternalista irodalompolitikája milyen módszerekkel, mesterkedésekkel, időnként milyen olcsó trükkökkel működött. Éppen az utolsó esztendőkből tapasztalt retorziók keltették fel minden korábbinál erősebben az irodalom autonómiájának ösztönét, amely aztán az 1988 májusától kibontakozó általános politikai átalakulás légkörében már radikálisan elutasította azt az erőszakos gyámolítást, ami a paternalista irodalompolitika lényegi ismérve volt. Ez a paternalista irodalompolitika a gyenge és tétova diktatúrák közé tartozott: nem kívánt élni és visszaélni a terrornak azokkal az eszközeivel, amelyeket a Rákosi Mátyás és Révai József nevéhez fűződő korszak vagy az 1956 utáni megtorlás létrehozott és minden aggály nélkül alkalmazott, de nem volt képes engedni az ideológiai dogmákból és babonákból, és ezért nem kívánt teret adni az irodalom szabadabb mozgásának sem. Mindebből tétován eltervezett és rossz lelkiismerettel végrehajtott intézkedések következtek, s kialakult egy „irodalompolitikai” és kritikai gárda, amely saját karrierje érdekében meglehetősen gátlástalanul hajtotta végre a hatalom akár legátgondolatlanabb intézkedéseit, ugyanakkor megpróbált az ellenzék felé is kacsintani, s a gyakorlatban enyhíteni valamit az irodalompolitikai ostobaságok és bornírságok rendszerén. Voltak ennek a gárdának kérelmelhetetlenül szűklátókörű tagjai, mint például Knopp András, aki erőszakos művelődéspolitikai beavatkozásokkal tette ismertté nevét, és voltak párbeszédre hajló képviselői, például Tóth Dezső, aki, ha tehetné, enyhített valamit a „központi direktívák” irodalom- és íróellenességén. Azt mondhatnám, hogy az irodalomnak, mihelyt a „pártállam” központi magja megrepedt, nem is kellett nagyon harcolnia azért, hogy ennek a beosztott irodalompolitikai gárdának a kezéből kiragadja saját ügyeit, és hosszú évtizedek múltán ismét saját autonómiájának létrehozását készítse elő.

Az irodalom autonómiájának visszaszerzése ugyanakkor még erőteljesebben veti fel azt a hagyományos kérdést vagy dilemmát, hogy tudniillik az irodalomnak a jelen körülményei között a politikai vagy a művészeti szférában kell-e elhelyezkednie. Más szóval, az íróknak a politikában, publicisztikában vagy a szépirodalmi alkotó munkában kell-e inkább feladatokat, küldetést vállalniuk. A kérdésfeltevés, mint mondtam, nem új, tekintettel arra, hogy irodalmunk, a többi közép- és kelet-európai irodalomhoz hasonlóan, szinte mindig arra kényszerült, hogy a nemzet sorskérdéseiben állást foglaljon, és pedig nemcsak művészetként: erkölcsi és esztétikai értékek létrehozása révén, hanem közvetlenül a politika színpadán. Így történt

ez az 1945-ben bekövetkezett történelmi fordulat után is, midőn a magyar irodalom időnként a nemzet elemi érdekeit sértő hatalommal szemben volt kénytelen felemelni óvó szavát, és megszervezni a szellemi ellenállás rendszerét. Különösen 1955–1956-ban a nemzeti felkeléshez vezető folyamat sodrában, illetve 1986–1987-ben a nemrég végbement átalakulások szellemi előkészítése folyamán erősödött fel az irodalomnak ez a közéleti-politikai szerepvállalása és küzdőszellem.

A közéleti és politikai szerepvállalással egyidejűleg megfogalmazódott olyan igény is, amelynek értelmében az írónak nem a néptribun vagy a barikádharcos szerepét kell vállalnia, hanem az alkotás belső körében kell dolgoznia, érvényes erkölcsi és esztétikai értékeket kell létrehoznia. Minthogy ezek az értékek minden politikai kiállásnál és szerepvállalásnál eredményesebben szolgálják a nemzet mentális épségének és szellemi önazonosságának védelmét. Nem szeretném különösebben kiélezni az úgynevezett „politizáló” és az úgynevezett „értékteremtő” irodalom polémiáját, illetve ellentétét, ez az ellentét ugyanis, véleményem szerint igazából nem létezik. Csak megállapítanám, hogy ezek a polémiák a jelenben is élnek, legalábbis az Írószövetségen belül zajló eszmecserek erre vallanak. Az irodalom közéleti szerepvállalása körül folyó vitákat mindenesetre erősen befolyásolja az a tény, hogy a nyolcvanas évek végén rohamos tempóban kezdett kiépülni a hosszú évtizedeken keresztül elfojtott magyar politikai kultúra, és ez az irodalmat mintha tehermentesítené a korábban kényszerűen elvállalt és elvégzett közvetlen politikai szerepvállalástól. Ezt a folyamatot mindenképpen üdvözlőnk kell, s kiteljesedését, eredményességét elő kell segítenünk, mivel a politikai és az irodalmi kultúra sok évtizedes összekeveredése a legkevésbé sem használt a szépirodalomnak, ellenkezőleg, azt segítette elő, hogy másodlagos vagy egészen sekélyes irodalmi teljesítmények az általuk képviselt – korábban inkább „kormánypárti”, később inkább „ellenzéki” állásfoglalások következtében – művészi rangot és kritikai méltánylást kapjanak. Ez a gyakorlat semmiképpen sem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a korszerű európai szellemiség támaszt bármiféle irodalmi kultúrával szemben, és inkább egy „harmadik világbeli” irodalomfogalom érvényesülését, távlatosabban a nemzeti kultúra leépülését segítették elő.

Elégé közismert, hogy néhány esztendővel ezelőtt az ország egyetlen komolyabb politikai fóruma az Írószövetség közgyűlése volt. Az íróközgyűlés ebben az időben virtuális parlamentként működött, tekintettel arra, hogy a valóságos országgyűlésnek legfeljebb dekorációs szerep jutott a posztsztálinista hatalmi struktúra homlokzatán. Azóta viszont minden korábbi elképzelést és reményt messze fölülmúlva kezd kiépülni a hazai demokratikus politikai kultúra, illetve ennek eszköz- és feltételrendszere: az alkotmányos hatalomgyakorlás, a jogállamiság, a társadalmi érdekcsoportoknak az a független érdekképviselése, amely a többpártrendszer elvi deklarálásáig, majd számos, talán túlságosan is sok politikai pártszervezet és mozgalom fellépéséig jutott el. Ugyancsak kiépült az a széles körű politikai nyilvánosság, amely talán a mai magyar fejlődés leglátványosabb eredményeit hozta,

helyreállítva a szólás- és sajtószabadságnak azokat a normáit, amelyeket az európai demokratikus fejlődés megszabott az elmúlt több mint száz esztendő során. (Az más kérdés, hogy a politikai nyilvánosság körében igen sok visszaélés, demagógia és olcsóság is tapasztalható: remélhetőleg előbb-utóbb ezektől megszabadul a társadalom.) Az irodalom politikai szerepvállalása ilyen körülmények között szinte feleslegessé vált, elvégre, ha a magyar országgyűlés a jogállamiság és a politikai pluralizmus elvének megfelelően működik, nincs szükség arra, hogy az Írószövetség közgyűlései kvázi-parlamentként dolgozzanak.

Ez a megállapítás azonban csak két megszorítással igaz: egyrészt azok az írók, akik érdeklődnek a politikai tevékenység iránt, mint állampolgárok, bizonyára részt fognak venni ennek a politikának a mozgalmaiban, ahogy az új független szervezetekben számos írónak máris vezető szerepe van. (Közöttük egyfelől Konrád Györgyöt és Eörsi Istvánt, másfelől Csoóri Sándort és Csurka Istvánt említeném, habár azt is meg kell jegyezni, hogy nem minden írónak tesz jót a manapság szinte teljesen nekiszabadult politika!) Másrészt az irodalomnak akkor is van közéleti szerepe és jelentősége, ha maguk az írók távol maradnak a politikai küzdelemtől és nem kívánnak részt venni a különböző pártok és mozgalmak életében. Magának az irodalomnak azonban csak közvetettebb módon lehet közéleti szerepe abban, hogy vállalnia kell a nemzeti identitás és kultúra védelmezését, egy virtuális erkölcsi kódex kialakítását és fenntartását. Az irodalomnak ez az erkölcsi jellegetű közösségi szerepvállalása nélkülözhetetlen abban, hogy a különféle diktatórikus berendezkedések nyomása alatt megsérült vagy megroppant erkölcsi és szellemi értékek ismét hatékony történelmi erőt jelentsenek, egyáltalában abban, hogy ezek az értékek helyreálljanak. Ilyen módon az irodalom akkor is az új, európai politikai kultúra felépítését szolgálja, ha szigorúan megmarad a maga szakmai-művészeti keretei között.

Értékek és értékrendek

Az értékekről beszélek, és máris igen nehezen megválaszolható kérdések sűrűjében vagyunk: melyek is azok a művek és életművek, amelyeket élő irodalmunk, illetve legyünk pontosabbak, az utóbbi ötven esztendő magyar irodalma megbízható értékeinek tekinthetünk? Nem hinném, hogy e kérdésre igazán megnyugtató választ kaphatnánk; valószínűleg minden irodalomtörténész és kritikus másként ítéli meg ezeket az értékeket. Egymástól igen eltérő értékjavaslatok és értékrendek voltak és talán vannak forgalomban, és ezt a tulajdonképpen természetes állapotot nemcsak az irodalmi művek és életművek értékelésének bizonytalansága okozza, hanem az is, hogy huszadik századi irodalmunk önismerete hagyományosan bizonytalan és elégtelen. Mintha nem egyetlen magyar irodalom, hanem több várna értékelő megítélésre, éspedig nem egyszerűen a geográfiai, inkább a szellemi és ideológiai

megoszlás szerint. Más-más értékrend nyomán ítélte a Népszabadság kritikusa, a népi írómozgalom vagy az egykori Újhold követője, illetve az, aki az avantgarde törekvéseknek kötelezte el magát, és természetesen más-más értékelő elvek vannak forgalomban Budapesten, Kolozsvárott, Újvidéken, Párizsban vagy Münchenben is.

Mindenekelőtt az értékelés elméleti kiindulásának bizonytalansága okozta az egymástól szögesen eltérő ítéleteket. Az irodalmi művek értékének megállapítására nincs semmiféle mértékünk és műszerünk. Ennek igazolására fel lehetne idézni a különféle esztétikai, illetve irodalomelméleti alpművek és kézikönyvek idevágó passzusait: valamennyi másban és másként keresi a művek értékkritériumait. Az egyszerűség kedvéért ezúttal Eliot meghatározásából indulok ki, annak érdekében, hogy valamiképpen jellemezzem az értékbizonytalanság feloldásának lehetőségét. Az angol költőnél a következő meghatározás olvasható: „Az irodalom nagyságát nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy azt a tényt, vajon irodalomról van-e szó vagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.”¹ E megállapítás második részével alighanem maradéktalanul egyetérthetünk, első része azonban némi kiegészítést kíván. Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek hozzájárulnak valamely irodalmi alkotás értékéhez? Erre vonatkozólag a Welles–Warren-féle irodalomelméleti kézikönyv az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát jelöli meg – a horáciusi „dulce et utile” kettős fogalma nyomán: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”.² Ebben a vonatkozásban a „közösségi rítusnak”, illetve a „kulturális kötőerőnek” az értelmezése igen széles körű lehet. Számunkra az a fontos, hogy ezeknek az irodalmon kívüli kritériumoknak a mellőzése aligha valósítható meg, noha bizonyára az lenne üdvös, ha irodalmi műveket szigorúan irodalmi kritériumok alapján ítélte meg a kritika és a tudomány. Az újabb magyar irodalom megítélésében kialakult értékrendek viszont nemcsak a művek úgynevezett irodalmi értékeire épülnek, hanem magukba foglalnak más jellegű – történelmi, morális, intellektuális – értékeket is.

Az egymástól nagymértékben különböző értékrendek mögöttes terében alighanem ezek az „irodalmon kívüli” kritériumok állnak magyarázat gyanánt. Azokra az értékrendekre gondolok, amelyek a különböző irodalomtörténeti kézikönyvekből kiolvashatók. Már az 1945 előtti irodalomtörténetírásban is megfigyelhető az egymástól radikálisan különböző értékrendek kialakításának gyakorlata. Ebben az időszakban nagyjából négy ilyen értékrendet különböztethetünk meg: a konzervatív, a „nyugatos”, a „népi” és az (elsősorban az emigrációs körülmények között képviselt) „szocreál” irodalomszemlélet nyomán létrejött értékrendeket. Egyik sem koherens és kanonizált irodalmi hierarchiát jelent, inkább tendenciákat és trendeket, amelyek nagyjából mégis jellemezhetik az egyes irányzatok érték kiválasztó mechanizmusát.

¹ Idézi Max WEHRLI: *Általános irodalomtudomány*. Ford. RADÓ György. Bp. 1960. 147.

² René WELLES–Austin WARREN: *Az irodalom elmélete*. Ford. SZILI József. Bp. 1972. 361–362.

Voltaképpen ez a négy irodalmi értékrend szabta meg az utóbbi évtizedekben kialakult pozíciókat is. Ezek a pozíciók is igen változatosak, tekintettel arra, hogy meglehetősen nagy mértékben tér el egymástól a korábban „hivatalosnak” tekinthető irodalmi értékrend a „nyugatos”, illetve „újholdas”, a népi irodalom hagyományait követő, az avantgarde-központú, valamint az emigrációs irodalmi gondolkodás értékrendjétől. Ha mögöttük lévő évtizedeket tekintjük, a legélesebb ellentét kétségtelenül az úgynevezett „hivatalos” és az úgynevezett „emigrációs” értékrend között található. Úgynevezettet kell mondanom, mivel a „hivatalos” értékrend az elmúlt, mondjuk, másfél évtizedben éppen a „hivatalosság” pecsétjét vesztette el, s azóta a hazai irodalompolitika több alkalommal is deklarálta, nem kíván „hivatalos”, hogy így mondjam: „állami” értékrendet kialakítani és fenntartani. De nem beszélhetünk koherens és szervezett „emigrációs” irodalmi értékrendről sem, hiszen nyilvánvaló, hogy az Új Látóhatárnak mások az értékelvei, mint az Irodalmi Újságnak, hogy a Magyar Műhelyről már ne is szóljak. Mindazonáltal azért használom mégis a „hivatalos” és az „emigrációs” értékrend fogalmát, mert ezek az értékrendek a jelen irodalmi recepciójában is kitapinthatók, nem beszélve arról, hogy voltak idők s nem is olyan régen, amikor szinte diktatórikus módon érvényesültek modern irodalmunk értékeinek befogadásában és főként elutasításában.

Az úgynevezett „hivatalos” értékrend az úgynevezett „ötvenes években” alakult ki, kétségtelenül a Révai József névvel fémjelzett irodalompolitikai gyakorlat következtében. Ez az értékrend, igaz, hivatkozás nélkül, arra a szektariánus-dogmatikus irodalomszemléletre épült, amelyet a moszkvai emigráció 1931-es rosszemlékű „plattformtervezet”-e megfogalmazott. Működését jól mutatja a *Hét évszázad magyar versei* című reprezentatív költői antológia 1951-ben megjelent első kiadása, amelynek tizenkettedik – az élő költészetet bemutató – fejezete a következő arányokkal szolgál: Füst Milánt, Weöres Sándort és Jékely Zoltánt kettő-kettő, Kassákot és Szabó Lőrincet három-három, Gellért Oszkárt öt, Gábor Andort és Kónya Lajost hat, Benjámint Lászlót és Zelk Zoltánt pedig tizenkét vers képviselte. (Hadd tegyem hozzá ehhez, hogy én mind Benjámint, mind Zelket figyelemreméltó költőnek tartom, csak éppen az arányokat tekintem rendkívül torznak, és persze Benjámint és Zelk is jobbra olyan költeményeikkel kaptak szerepet, amelyek műveik későbbi kiadásából elmaradtak.) Nos, az itt tetten érhető irodalomfelfogás és irodalmi értékrend hamarosan megbukott, ami azonban nem jelenti, hogy többé-kevésbé ne hatott volna akár a hatvanas években is. Számos olyan kézikönyv, illetve összefoglalás ismeretes, amely magán viselte a szektariánus dogmatizmus jegyeit, s valójában az újabb hazai irodalomtörténetírás történetét is az határozta meg, hogy miként tudott megszabadulni az „ötvenes évek” során kialakított feltételes reflexeitől.

A korábban „hivatalos” rangot kapott irodalmi értékrenddel szemben az „emigrációs” irodalomfelfogás kívánt ellen-értékrendeket állítani. Ezek között az ellen-értékrendek között szerepet kapott a „nyugatos” és a népi irodalomszemléletre alapozott hierarchia, de nagy szerepet kapott a konzervatív irodalmi értékrend is, olyan

írók előtérbe állításával, mint Herczeg Ferenc, Zilahy Lajos, Nyíró József, Mécs László és Reményik Sándor. Ez az emigrációs értékrend részben jogos tiltakozást jelentett a Rákosi-korszak „hivatalos” irodalmi hierarchiájával szemben, részben azonban maga is eltorzította azt a lehetséges értékrendet, amely hitelesebben fejezte volna ki huszadik századi irodalmunk valóságos értékeit. Ismét egy antológiára: Cs. Szabó László nevezetes *Magyar versek Aranytól napjainkig* című, 1953-ban megjelent versválogatására hivatkozhatom. Ez a gyűjtemény az élő irodalom köréből Kassákot három, Füst Milánt két, viszont Horváth Bélát tizenhárom verssel szerepeltette. Igaz, hogy Weöres Sándor huszonnégy, Szabó Lőrinc huszonöt költeménnyel kapott helyet, és Pilinszky három verse is megjelent a válogatásban. Az emigrációs irodalmi értékrend tulajdonképpen azóta is eltér a hazai értékrendektől, sőt arra is akad példa, hogy irodalmunknak azok az értékei, amelyeket a magyarországi irodalmi tudat befogadott, lejjebb kerülnek az emigrációs értékskálán.

Most, hogy a magyar társadalom ismét a történelmi változások örvénylésébe került, megint az értékelés zavarai várhatók. Valószínűleg megújuló viták következnek, „hivatalosan” kanonizált értékrendet azonban remélhetőleg nem fog felállítani egyetlen irodalmi intézmény sem, s talán a politikai pártok sem vállalkoznak arra, hogy átvegyék az irodalombírálat és az irodalomtörténetírás felelősségét és feladatát. Ellenkező esetben megintcsak az értékelés szakszerűtlensége és káoszra vezet.

Gondolom, az már az eddigiekből is kiderült, hogy véleményem szerint az utóbbi évtizedekben kialakult „hivatalos” és „nem-hivatalos” irodalmi értékrendek nem fejezik ki igazán a valóságos értékeket. Egyoldalúság, személyi és csoport-elfogultságok, politikai érdekek, megfontolást nem ismerő intolerancia – nos, nagyon gyakran ezeket a valóban nem-irodalmi indokokat találjuk a kritikai és értékrendformáló műveletek mögöttes terében. Szemléletesen tanúsíthatná mindezt az, hogy például Kassák munkásságát miként ítélték meg, pontosabban ennek a munkának az értelmét és értékét miként torzították el a különféle előjelű irodalmi irányzatok és irodalomszemléletek. Tanulságos idézetgyűjteményt lehetne mindebből összeállítani, akár egy-egy tudósnak a megnyilatkozásaiból is, akik például egészen másként értékelték Kassák működését idehaza és külföldön.

Végül is azonban kellene lennie egy többé-kevésbé hiteles virtuális értékrendnek, amely modern irodalmunk valóban nagy értékeit foglalja magába, és nem ismeri a kirekesztést, csak a valódi szellemi teljesítményeket. Úgy hiszem, hogy ez a virtuális értékrend kezd kibontakozni az utóbbi másfél évtizedben, természetesen nem valamely kézikönyvben vagy összefoglalásban, hanem az irodalomtörténetírás és az irodalomkritika kollektív erőfeszítéseiből, eszmecseréiből és vitáiból. A tisztázásnak ebben a folyamatában nemcsak a budapesti, hanem a kolozsvári, újvidéki, pozsonyi, párizsi, müncheni, akár a tengerentúli irodalmi és kritikai életnek is szerepe van, szerepe kell hogy legyen. Elképzelek egy irodalomtörténeti munkát, amelyben valóban az 1945 utáni magyar irodalom legnagyobb értékei kapnak kiemelt szere-

pet, függetlenül attól, hogy milyen világnézetet és művészi elveket képviselnek, s hogy a nagyvilág melyik városában jönnek létre. Mondjak neveket? Kassák Lajosra, Füst Milánra, Márai Sándorra, Szabó Lőrincre, Illyés Gyulára, Déry Tiborra, Németh Lászlóra, Veres Péterre, Tamási Áronra, Weöres Sándorra, Jékely Zoltánra, Szentkuthy Miklósrá, Ottlik Gézára, Pilinszky Jánosra, Nemes Nagy Ágnesre, Mészöly Miklósrá, Mándy Ivánra, Határ Győzőre, Nagy Lászlóra, Juhász Ferencre, Sütő Andrásra és persze néhány fiatalabbra gondolok.

Ez a virtuális értékrend kétségkívül teret nyert az elmúlt évtizedekben, s ma már, legalábbis igényesebb kritikusok, nem zárják ki az irodalom felsőbb régióiból, mondjuk Kassákot, csak azért, mert avantgarde-ista, Füst Milánt, mert zsidó, Déryt, mert baloldali, Verest, mert paraszt, Szentkuthyt, mert művelt, Pilinszkyt, mert katolikus, Mészölyt, mert a korábbi hatalom ellenzéke volt, Határt, mert Londonban él, Nagy Lászlót, mert a népköltészettől tanult. Tudom persze, hogy türelmetlenséggel és elfogultságokkal most is találkozhatunk – Magyarország határain kívül és belül egyaránt. Az irodalomnak – általában a szellemnek – azonban lényegéből fakadóan az értékek pluralizmusát kell vallania, s tekintettel arra, hogy az „ötvenes évek” óta ez a felismerés meglehetősen széles körben hódította meg az elméket, talán nem teljesen alaptalanul bízhatunk abban, hogy az elmúlt emberöltő magyar irodalmának virtuális értékrendjét a szélesebb körű nyilvánosság is magáévá teszi.

Kontinuitás és diszkontinuitás

A nagy változások idején érdemes fellapozni a régi dokumentumokat: azokat, amelyek egy történelmi korszak hajnalán rögzítették a hivatalos állásfoglalásokat, a kulturális élet normájául szolgáló nézeteket. E nézetek hosszú évtizedeken keresztül vitathatatlanok voltak, holott mindenki jól tudta, hogy sohasem fejezték ki sem a valóságos társadalmi szükségleteket, sem valamiféle közmegegyezést. Ellenkezőleg, a vitáktól és a demokratikus kontrolltól elzárkózó szűk hatalmi elit termékei voltak, legfeljebb a vezető csoporton belül lejátszódó hatalmi harcok eredményétől kaptak legitimitásukat, és céljuk legfeljebb a megszerzett vagy visszaszerzett hatalom ideológiai alátámasztása volt. Éppen ezért szükség sem volt arra, hogy kialakításukat viták előzzék meg, és valamilyen szellemi közmegegyezésre épüljenek.

A magyar kultúra élettörténetét az elmúlt négy évtizedben központi határozatok: párthatározatok, a Központi Bizottság mellett működő úgynevezett Elméleti Munkaközösség állásfoglalásai, különböző párt- és állami intézmények direktívái vagy éppen párt és állami funkcionáriusok szóbeli utasításai szabályozták. Ezt nevezték a kulturális élet pártirányításának, majd az utóbbi években némi cinikus (ön)íroniával „kézivezérletnek”. Ezek a határozatok, direktívák és utasítások szabták meg a kulturális intézményrendszer működését, a művek befogadásának lehető-

ségeit, sokszor egészen vulgarizált módon, mint például az irodalompolitika évtizedeken keresztül érvényesített, úgynevezett „három t-s” preferenciális és cenzurális ideológiája, amely a szellemi jelenségeket a „támogatott”, a „tűrt” és a „tiltott” kategóriák erőszakosan leegyszerűsíthető rendszerében helyezte el és ítélte meg. Az a koncepció, amely ha változó módon is, eredendő rigorozitásából kétségtelenül sokat engedve, mégis meghatározó módon érvényesült az utóbbi három évtized – a mostanában „posztsztálinista” jelzővel illetett korszak – művészeti ideológiájában és napi irodalompolitikai gyakorlatában, voltaképpen az 1956-os forradalom leverése után alakult ki, s mint ilyen, magán hordozta a restaurációs ideológiák és politikák jellegzetes bélyegét. A november 4-e után berendezkedő kormányhatalom azonban, legalábbis a kezdet kezdetén, kultúrpolitikájában nem kívánta helyreállítani a Rákosi-féle diktatúrára jellemző korábbi állapotokat, igaz, erejét és tevékenységét szinte teljes mértékben lefoglalta az, hogy a szétzilált gazdaság működőképességét valamiképpen helyreállítsa, emellett politikailag is két tűz között helyezkedett el: az egyik oldalon meg kellett mérkőznie a forradalomnak azokkal a maradék erőivel, amelyek legitimitását tevőlegesen tagadták, a másikon pedig vissza kellett vernie a rákosista erők novemberben még bizonyos eséllyel fellépő restaurációs törekvéseit.

Ilyen körülmények között a Magyar Írók Szövetsége, sőt még a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága is viszonylag széles mederben tudta folytatni tevékenységét, a két szervezet állandóan ülésezett, s kapcsolatban állt a forradalom rövid utóéletének más intézményeivel, például a munkástanáccsal vagy az egyetemisták szervezetével. Ugyanakkor folytak bizonyos alkalmi tárgyalások az Írószövetség vezetősége és a kormány szervezetek között, és ha voltak is letartóztatások az írói ellenzékben vállalt szerepet, hanem – miként azt **Eörsi István**, Gáli József és Sándor András esete is mutatja – már a november 4-e utáni „földalatti” sajtóban, illetve a különféle forradalmi szervezetek létrehozásában végzett tevékenységet kívántak megtorolni.

Az észrevehető változás 1956 és 1957 fordulóján ment végbe, midőn bizonyára több politikai tényező hatására a Kádár János nevével fémjelzett kormányzat szövetséget kötött a korábbi MDP rákosista csoportjaival, ha nem ezeknek a csoportoknak a korábbi hitelüket veszített vezetőivel is, de közép- és alsószintű funkcionáriusaival. Ennek a politikai kompromisszumnak a története még tudományos kutatásra és feldolgozásra vár, azt azonban már most jelezhetjük, hogy a Kádár János körül gyülekező csoport és a Rákosi-féle „régí gárda” összefogásának egyik döntő indoka abban rejlett, hogy a berendezkedő kormányzat vesztes káderhiányban szenvedett, s ha egyáltalán ki akarta építeni a maga fegyveres szervezeteit, államapparátusát és gazdasági vezető testületét, kénytelen volt a zászlaja alá engedni a régi, rákosista káderállományt. Emellett bizonyára annak is szerepe volt e súlyos következményekkel járó politikai kompromisszum kialakításában, hogy a szovjet pártvezetésen belül – éppen a magyar és a lengyel események következtében – átmenetileg megerősödtek a sztálinizmus ortodox képviselői, és ezek leszár-

molást követeltek mindazokkal az erőkkel, amelyek birodalmi érdekeiket veszélyeztették. Ezen kívül a kínai pártvezetés mind határozottabban követelte a sztálinista ideológiai és politikai normák egyértelmű helyreállítását, és ismét fellángoltak a viták a szovjet és a jugoszláv pártvezetés között: Moszkva revizionista eretnecséggel vádolta meg a belgrádi vezetőket, a jugoszláv pártdelegáció következképp nem írta alá az októberi forradalom negyvenedik évfordulóján rendezett nemzetközi kommunista pártértekezlet záródokumentumát.

A közvetlenül a forradalom veresége után kialakított párt- és kormányállásfoglalásokban, például az MSzMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956 decemberi Határozatában, amely a később sokat emlegetett négy tényezőben, tudniillik a Rákosi-klikk helytelen politikájában, a Nagy Imre-csoport tevékenységében, az úgynevezett „ellenforradalmi” erők fellépésében és a „nemzetközi imperializmus” beavatkozásában jelölte meg az októberi események kiváltó okait, még nincs nyoma az íróársadalom elítélésének, és arra sincs utalás, hogy a kormányzat felelősségrevonásokat készül elrendelni.³ Az első dokumentum, amely határozottabb bírálattal beszélt a magyar írók 1956-os tevékenységéről, az MSzMP 1957. június 27–29-i *Országos Értekezletének Határozata* volt. Ebben a következő megállapítások olvashatók: „A pártkonferencia megállapítja, hogy az ellenforradalom, kihasználva az elméleti és gyakorlati munkában fellelhető mulasztásokat és fogyatékoságokat, átfogó támadást indított proletárdiktatúránk és annak motorja, a párt ellen a kultúra területén is. A ’tisztá demokrácia’, a ’teljes szabadság’ hazug jelszavainak leple mögöl a kulturális élet párt- és állami irányításának elvét és gyakorlatát, a születő új kultúránk szocialista tartalmát támadta. Soviniszta, nacionalista demagógiával zűrzavart teremtett, és nagyfokú színvonnalsüllyedést okozott az oktatás, valamint a tudományos és művészeti élet csaknem valamennyi területén. A burzsoázia itt is a kapitalista restaurációra tört, kíméletlenül üldözve mindazt, ami kultúránkban a haladást képviselte, igyekezett megsemmisíteni proletárdiktatúránk hatalmas kulturális eredményeit.”⁴

Ezt a határozatot egész sor, az irodalmi intézményrendszer működését is megszabó kultúrpolitikai állásfoglalás követte, így 1957. szeptember 12-én az MSzMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata *Az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről*, 1958. január 21-én *A sajtó helyzetéről, feladatairól*, 1958 júniusában a Központi Bizottság Kulturális Elméleti Munkaközösségének *Állásfoglalása a „népi” írókról*, végül az egész elkövetkezendő korszak kulturális politikáját megalapozó 1958. július 25-i határozat *Az MSZMP művelődési politikájának irányelveiről*, majd fokozatosan megindultak az írók ellen vezetett politikai büntetőpercek is. Az utolsóként említett állásfoglalás már egyértelműen vállalta a kontinuitást a Rákosi-

³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Második, bővített kiadás. Bp. 1973. 13–23.

⁴ Uo. 70–88.

korszak irodalmpolitikájával és irodalmi életével, miként a korábbi korszak megítélését elvégző pártdokumentumok is hangsúlyozottan állapították meg azt, hogy az úgynevezett magyarországi „szocializmus” a „fordulat évétől” kezdve folyamatosan fejlődött, ha a fejlődésben nehézségeket okoztak is a Rákosi körül gyülekező csoport hibái és mulasztásai. A művelődéspolitikai irányelveket rögzítő párthatározat a kontinuitásnak ezt az elvét szögezte le, midőn az 1948-as politikai fordulatot követő kulturális folyamatot egyértelműen fejlődésnek minősítette: „Irodalmi, művészeti életünkől jórészt kiszorultak a különböző burzsoá irányzatok (az öncélúság, a formalizmus), ugyanakkor széles körben ismertették meg a haladó hagyományokat. Az alkotó munkában megjelentek a szocialista realizmus első hajtásai. Ezek a szocialista realizmus szovjet, népi demokratikus és nyugati eredményeivel együtt megelevenítették a szocialista világnézethez még el nem jutott művészek realista törekvéseit is.”⁵

Ezt a fejlődést, miként a párthatározat elismerte, ugyanakkor hibás elképzelések és intézkedések terhelték meg, ezek azonban nem érintették komolyabban a „pozitív” irányú folyamatot, legfeljebb az történt, hogy „1949 és 1953 között megsértettük és részben figyelmen kívül hagytuk azt a lenini elvet hogy «a kulturális feladatot nem lehet olyan gyorsan megoldani, mint a politikai és katonai feladatokat»”, a kulturális politika nem számolt eléggé „a burzsoá ideológia mély gyökereivel, széles körű hatásával”, illetve „túlsiettünk és túlértékeljük a fejlődést. Nem folytattunk állandó, következetes elvi, elméleti harcot a burzsoá ideológiai hatások ellen, a helytelen nézetek legyőzéséért, hanem gyakran megelegedtünk ezek rendelti úton történő elhallgattatásával”. Arról a pártállásfoglalás nem beszélt, hogy a magyar íróársadalom legkiválóbb alkotó egyéniségeinek elhallgattatása, a jelentékeny művek egész sorának betiltása és az irodalomra rákényszerített sematizmus, az irodalmpolitika által bevezetett erőszakos kontraszelekció milyen pusztítást eredményezett.

Ehelyett az íróellenzéket vonta felelősségre, és azokat a törekvéseket ítélte el, amelyek az irodalmi kultúra elemi normáinak helyreállítását kísérelték meg: „Kezdetben a szektás eredetű hibák bírálatának jelszavával a marxista mezben jelentkező revizionista nézetek hirdetői voltak a hangadók. Később e nézetek mögött, részben ezekkel összefonódva, majd egyre nyíltabban előtérbe kerültek a leplezetlenül ellenforradalmi állásfoglalások. 1956-ban a Petőfi-körben, az Írószövetségben és más vitafórumokon a revizionisták, majd a burzsoá nézetek leplezetlen képviselői átvették a vezetést, és hadjáratot indítottak kulturális fejlődésünk és szocialista kultúránk ellen. Igen fontos eleme volt ez az ellenforradalom ideológiai előkészítésének. Bebizonyosodott, hogy ahol a párt eszméi háttérbe szorulnak, ott a szocializmus ügye kerül veszélybe. A revizionisták támadásának fő vonalai a következő

⁵ Uo. 243–271.

irányban bontakoztak ki: mérhetetlenül felnagyították az elkövetett hibákat, ugyanakkor elhallgatták vagy lekicsinyelték, s végül szinte teljesen elvetették kulturális forradalmunk korszakos eredményeit. Felmelegítették és 'marxista' frázisokkal körítették a 'művészet, a kultúra szabadsága' ősi, liberális-burzsoá jelszavát, és e jelszó mögé húzódva, a kultúra pártosságának lenini elvét s a párt- és az állami irányítást támadták. A világnézetek közötti verseny likvidátori értelmezésével, a 'demokrácia mindenki számára' jelszavának hirdetésével eljutottak az osztályharc, a proletárdiktatúra tagadásához. A nemzeti sajátosságok, a 'nemzeti út' egyoldalú hangsúlyozása lényegében a proletár internacionalizmus elvetését jelentette. Logikus folytatása volt ez a magyar revizionisták antimarxista nézetének az 'egységes magyar nemzeti kultúráról'. A szocialista realizmus elveinek revíziója, később létezésének tagadása, az irodalom és a művészet marxista-leninista értelmezését dobta félre." A párthatározat ezt követően arra is kitért, hogy az 1955–1956-os irodalmi törekvésekkel szemben az úgynevezett „szocialista” magyar irodalom folytonosságát a november 4-ét követő politikai és ideológiai restauráció állította helyre: azok az irodalmi művek, amelyek úgymond „a szocializmus építésének talajáról ábrázolják népünk hősi küzdelmét az ellenforradalom legyőzéséért, a szocialista jövő megvédéséért”. Ezek a művek, nyilvánvalóan Darvas József, Mesterházi Lajos, Dobozy Imre, Berkesi András, Molnár Géza és mások korabeli regényeiről és színdarabjairól van szó, akkor igen nagy kritikai és társadalmi elismerésben részesültek, irodalmi díjakat kaptak, mára csupán egy szegényteljes korszak szomorú dokumentumai.

Az 1957–1958-ban közrebocsajtott kultúrpolitikai állásfoglalások, igaz, a múlt évtizedek során több-kevesebb korrekcióval, tulajdonképpen mindvégig meghatározták az 1956 novemberével megnyíló és 1988 májusával záruló történelmi korszak irodalompolitikáját, legfeljebb a gyakorlati művelődéspolitikai – a könyvkiadás, a folyóiratszerkesztés vagy az irodalombírálat – során veszítettek ideológiai egyértelműségükből és határozottságukból. A korszak szellemi életében ugyanis – éppen az irodalompolitikával szemben – szüntelenül jelen volt az irodalom önvédelme és rejtett függetlenségi harca is, ez számos vitában, több irodalomtörténész és irodalomkritikus tevékenységében, sőt egész intézmények, például éppen az Irodalomtudományi Intézet és ennek Kritika című folyóirata, illetve néhány más folyóirat: a pécsi *Jelenkor*, a debreceni *Alföld*, a szegedi *Tiszatáj*, a *Vigilia* munkájában érvényesült. Mindazonáltal arra, hogy az 1957–1958-as párthatározatok tézisei milyen erőteljesen tartották magukat, számtalan bizonyítékot: elvi állásfoglalást, irodalomkritikai ítéletet és gyakorlati irodalompolitikai intézkedést lehetne felidézni, s tulajdonképpen ezek a tézisek szabták meg azt a képet is, amelyet *A magyar irodalom története 1945–1975* című akadémiai kézikönyv első – az irodalmi étellel és az irodalomkritikával foglalkozó – kötete rajzolt az 1948 és 1975 közötti irodalmi életről.

Az ide vonatkozó fejezet alig tesz említést az irodalmi ellenzék tulajdonképpeni tevékenységéről, és persze nem ismerteti ennek az ellenzéknek az érvelését sem, például hallgat az 1955. őszi *Memorandum*ról is. Az Írószövetséget és az irodalmi

élet egy részét viszont egyértelműen elítéli az 1956-os forradalomban tanúsított magatartása miatt, illetve igazolni kívánja az Írószövetség 1957 eleji feloszlását és az írók ellen elrendelt politikai pereket.

Ma bizonyára más álláspontot képviselne egy olyan feldolgozás, amely a korszak hiteles képét kívánja megrajzolni. Az 1988-ban megindult politikai átalakulások, a posztsztálinista korszakkal és az 1956-os eseményekkel történt mind hitelesebb számvetés az a *Törtélen utunk* című dokumentum, amelyet 1989 tavaszán az MSzMP Központi Bizottsága által kiküldött, Pozsgay Imre vezetésével működő Munkabizottság dolgozott ki. Végül a forradalom harmincharmadik évfordulója körül bekövetkezett szinte teljes politikai rendszer- és korszakváltás gyökeresen átalakította az 1945 utáni korszak megítélését, s ennek keretében feladta azt a korábbi koncepciót is, amely a kontinuitás vállalására épült. Meg kell állapítanunk, hogy a szépirodalom már jóval korábban hiteles álláspontot alakított ki a kontinuitás és diszkontinuitás kérdésében, midőn rámutatott a Rákosi-korszaknak azokra a szörnyűségeire, amelyeket egyáltalán nem lehet a politikai rendszer alkalmi vagy szubjektivista eltorzulásaival magyarázni; ellenkezőleg magát a rendszert minősítik, magának a politikai és ideológiai struktúrának a jellegét határozzák meg, és ennek nyomán hitelesebb módon kívánta ábrázolni az 1956-os forradalom eseményeit és törekvéseit. Olyan szépirodalmi művekre gondolok, mint Rónay György *A párdúc és a gödölye*, Sötér István *Budai Oroszlán*, Konrád György *A cinkos*, Nadas Péter *Emlékiratok könyve* és Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művei vagy éppen, még korábban, Déry Tibor, Örkény István és Mészöly Miklós elbeszélései, illetve néhány az emigrációban létrejött irodalmi alkotás, így Dénes Tibor *Budapest nincs többé Budapesten* című személyes beszámolója, Domahidy Miklós *Tizenhat zár* című kisregénye és Kabdebó Tamás *Minden idők* című regénye.

Irodalmunk java tulajdonképpen sohasem fogadta el az 1948 utáni korszaknak azt a megítélését, amelyet az előbb ismertetett pártállásfoglalások megköveteltek, és tagadta a hivatalos nézeteket a Rákosi-korszak vagy az 1956-os forradalom minősítésében is. A kontinuitásnak egy új koncepciója van kibontakozóban, ezt a folytonosságot az 1945–1948-as koalíciós korszak, az 1949-ben hallgatásra kényszerített irodalom, az 1953–1956-os „íróellenzék”, az 1956-os forradalom irodalma és a hivatalos nézetekkel, valamint a kulturális politikával küzdő későbbi szépirodalom, illetve irodalmi gondolkodás képviseli. Alighanem itt van az ideje annak, hogy irodalomtörténetírásunk a kontinuitásnak ezt a vonulatát állítsa helyre a történeti folyamatok kutatása és leírása során. A rekonstrukciónak ez a művelete fogja bizonyítani, hogy irodalmunk java sohasem kapitulált az erőszakkal vagy manipulatív eszközökkel rákényszerített hamis nézetek előtt, ellenkezőleg, végezte dolgát, ahogy lehetett, s kifejezésre juttatta a nemzet valóságos tapasztalatait és igazi történetét.